

TÜRK DİL KURUMU
TANITMA YAYINLARI

RADYO KONUŞMALARI DİZİSİ

- 1 — Arı Dile Doğru I M. Sunullah ARISOY
2 — Arı Dile Doğru II M. Sunullah ARISOY

AÇIK OTURUMLAR DİZİSİ

- 1 — Dilde Özleşmenin Sınırı
Ne Olmalıdır?

TÜRK DİLİNE EMEK VERENLER DİZİSİ

- 1 — Atatürk (Hazırlanıyor)
2 — Mütercim Asım Ömer Asım AKSOY
3 — Kârgarlı Mahmut M. Şakir ULKUTAŞIR

DİL KONULARI DİZİSİ

- 1 — Dil Üzerine
(Düşünceler - Düzeltmeler) Ömer Asım AKSOY
2 — Dil Devriminin 30 Yılı AÇAKAY - AKSOY - ARISOY
DILAÇAR - ULKUTAŞIR
3 — Devlet Dili Olarak Türkçe A. DILAÇAR
4 — Türkçede Sözcük Yapma
Yolları Hikmet DİZDAROĞLU

HİKMET DİZDAROĞLU

TÜRKÇEDE
SÖZCÜK YAPMA
YOLLARI

T.D.K. Tanıtma Yayınları
DİL KONULARI DİZİSİ: 4

Baskı :
1. ci 10.000

Kapak : H. MUMCU

TÜRK DİL KURUMU YAYINLARI: 200

I

TÜRKÇE'NİN ZENGİNLİĞİ

Sözcük sayısının çok olması, bir dilin zenginliğini göstermez. Sözcükler ayrı anlamlara gelmiyorsa, aynı nesne ve kavram için birçok sözcükler varsa, o dil zengin değildir. Aynı nesneye çeşitli adların verilmesi, dilin anlatım gücünü artırmaz.

Hem sözcük sayısı çok, hem de her sözcüğü ayrı bir nesne ve kavramı karşılayan bir dil de zengin sayılamaz. Çünkü bilim, teknik ve sanat hızla gelişmekte, ortaya her gün yeni yeni kavramlar ve onları karşılayan terimler çıkmaktadır. Bu kavramlar, dilde öteden beri var olan sözcüklerle adlandırılmaz; yeni kavramlar için yeni terimler, yeni sözcükler ister. Bir dil, yeni sözcükler türetemiyorsa, bu gücü yitirmişse, zamanla kalıplaşır, duruk bir hale gelir; kültür ve uygarlık alanlarındaki ilerlemelere ayak uyduramaz.

Yukarıdaki açıklamalardan sonra, zengin bir dilin özelliklerini şöylece belirtebiliriz:

1. Sözcük sayısı çok olmalıdır.
2. Her sözcük, ayrı bir nesne ve kavramı karşılamalıdır.
3. Yeni sözcükler türetmeye elverişli bulunmalıdır.

Türkçe, dünyanın en eski dillerinden biridir. İslâmlıktan önceki çağlarda, ulusumuzun anlaşma ve anlatma gereksinmesini karşılıyordu. İçinde yabancı sözcük bulunmayan, ya da pek az bulunan, ulusumuzun uygarlık seviyesini yansıtan bir dildi. Bize değin gelen belge ve yazıtlar, Türkçe'nin, zamanına göre, yeterli ve zengin bir dil olduğunu tanımlamaktadır.

Nedir ki, Türkler islâmlığı kabul ettikten sonra, dilimiz islâm uygarlığının iki güçlü dilinin, Arapça ve Farsça'nın etkisi altında kaldı. Sayısız Arapça ve Farsça sözcük dilimize akın etti. Yalnız sözcük almakla kalmadık, Arapça ve Farsça'nın kural-larını da benimsedik. Böylece Türkçe; Arapça ve Farsça'nın karışımı bir dil haline geldi. Uzun yüzyıllar, bilim ve din adamlarımız, şair ve yazarlarımız karışık bir dille yazdılar.

Yüzyıllar boyunca Türkçe, aydınlar katında değer görmedi. Bilim ve din kitaplarında, şairlerin divanlarında Türkçe sözcük-lerin sayısı çok azaldı. Ama, halkımız öz diline bağlı kaldı, saz şairlerimiz şairlerini Türkçe söylediler. Birbirini tamamlayan bu iki etken, Türkçe'nin ortadan silinmesini önledi. Aydınların olumsuz çabaları boşa gitti. Türkçe, varlığını korudu.

Ancak, Türkçe, bin yıla yakın bir süre Arapça ve Farsça'nın egemenliği altında kalış yüzünden, gelişemedi. Bilim ve sanat dili olmak gücü azaldı. Birçok sözcükler unutuldu. Yeni sözcükler yaratma yoluna gidilmedi. Dilimize bir "üvey çocuk" gözü ile bakıldı.

İlgisizlik, hor görme, olanaklardan yararlanmama, bütün bu olumsuz davranışlar Türkçe'yi zayıflattı ama, öz varlığına dokunamadı. Türkçe, yeni sözcükler yaratma niteliğini kıskançlıkla korudu.

İşte dilimizin en güçlü, en sağlam, en verimli yanı budur; yeni sözcük yapmaya elverişli oluşudur. Türkçe'nin zenginliği bu yöndendir. Olanaklarından yeterince yararlanır ve bilimsel

yollardan gidilirse, Türkçe, her yeni kavramı karşılayabilecek bir basamağa ulaşabilir.

Uzun süre ihmal edilen, önem verilmeyen dilimizi zenginleş-tirmek hem ulusçuluk, hem de uygarlık borcudur.

II

SÖZCÜK YAPMA YOLLARI

Dil, kendi haline bırakılmakla gelişmez, zenginleşmez. İnsan eli değmedikçe, dil, ileriye doğru bir adım atamaz. Yerinde sayan, hiçbir gelişme göstermeyen bir dil ise, çağdaş uygarlığın bilim, teknik ve sanat alanlarındaki ilerlemelerine ayak uyduramaz, yeni kavramları anlatamaz.

Bunun için, her ulus, çeşitli kaynaklardan yararlanarak ve çeşitli yöntemlere başvurarak yeni sözcükler türetir. Dil, böyle böyle zenginleşir, her türlü duygu ve düşüncüyü anlatma gücünü kazanır.

Türkçe'de sözcük yapma için iki yol vardır:

1. Türetme, 2. Bileştirme.

Bunların yanı sıra, **Derleme** ve **Tarama** yaparak da dilin sözcük hazinesi artırılabilir.

Halk dilinde yaşayan birçok Türkçe sözcük vardır. Bunlar toplanarak, aralarından genel kültür dilinde kullanılacak sözcükler ayıklanır. Böylece, dile yeni sözcükler kazandırılır. Halk dilindeki Türkçe sözcükleri toplama işine **Derleme** diyoruz.

Eskiden yazılmış bir kısım Türkçe eserlerde de, unutulmuş olan ve bugün kullanılmıyan Türkçe sözcüklere rastlanır. Eski eserlerin incelenerek Türkçe sözcüklerin ayıklanması işine de **Tarama** diyoruz.

Derleme ve **Tarama** yolları ile dil yeni sözcükler kazanır ama, bunlarla elde edilecek sözcük sayısı sınırlıdır. Halk ağzında yaşayan ve eski eserlerde bulunan sözcüklerden ancak işimize yarayanlarını genel kültür diline aktarabiliriz, ancak bir kısmını terim olarak kullanabiliriz. **Türetme** ve **Bileştirme** yolları ise, bize daha geniş olanaklar sağlar. Bunlar, sözcük türetme için iki tükenmez kaynaktır.

III

TÜRETME

A. Türetme olayı

Kök, Gövde -Basit Sözcük, Türemiş Sözcük- Ek, Takı
Dağ, yol, bulgur, çağla (ham crik, kayısı, badem anlamına).

Göz, gözlük, gözlükçü, gözlükçülük.

Düz, düzce, düzgün, düzgünlük, düzlük.

Gez, gezi, gezici, gezgin, gezinti.

Yukarıdaki sözcükleri yapıları bakımından incelersek, şu sonuçlara ulaşırız:

a) *Dağ, yol, göz, düz, gez* sözcüklerini, anlamlı olarak, daha küçük parçalara bölemeyiz.

b) *Bulgur, çağla* sözcüklerinin *bul* ve *çağ* kısımları anlamlı ise de, *bulgur* ve *çağla* sözcükleri *bul* ve *çağ* köklerinden türemiştir. Bu bakımdan, her ikisi de *dağ, yol, göz, düz, gez* sözcüklerinden farksızdır.

c) *Göz, düz, gez* sözcüklerinin türevleri ayrı yapıdadır. Bunları, anlamlı olarak, daha küçük parçalara bölebiliriz.

Göz-lük, göz-lük-çü, göz-lük-çü-lük.

Düz-ce, düz-gün, düz-gün-lük, düz-lük.

Gez-i, gez-i-ci, gez-gin, gez-inti.

Demek ki, kimi sözcüklerin sonuna anlamsız parçalar eklenerek, onlardan, yeni anlamda başka sözcükler meydana getirilebilmektedir. *Göz, düz, gez* sözcükleriyle bunların türevleri arasında hem anlam, hem yapı farkı vardır.

İnceleme ve gözlemlerimizi birer kural halinde anlatmak istersek şöyle diyebiliriz:

1. Anlamlı olarak daha küçük parçalara bölünemiyen sözcüklere **kök** denir. *Dağ, yol, göz, düz, gez* birer **kök sözcük**'tür.

Kök sözcükler, çoğu kez, tek hecelidir.

Kök sözcükler **basit sözcük**'lerdir.

2. Birden artık heceli kök sözcüklerimiz de vardır: *bulgur, çağla, değirmen, bardak.*

Birden artık heceli kök sözcüklerin bir hecesi anlamlı olabilir. Bu, o sözcüklerin türemiş olduğunu göstermez. Örneğin *bulgur* ve *çağla* sözcüklerinin birinci heceleri (*bul, çağ*) anlamlıdır. Ama, *bulgur* ve *çağla* sözcükleri, *bul* ve *çağ* sözcüklerinin sonlarına *-gir* ve *-le* ekleri getirilerek türetilmemiştir. Çünkü, *bul* sözcüğü ile *bulgur* sözcüğü, *çağ* sözcüğü ile *çağla* sözcüğü arasında, dilbilgisi bakımından, hiçbir ilişki, bağlantı ve ilgi yoktur.

İşte böyle kökü ile eki ayırdedilemeyen sözcükleri de kök saymaktayız. Yani bu nitelikte olanlar da basit birer sözcüktür.

3. *Gözlük, gözlükçü, gözlükçülük; düzce, düzgün, düzgünlük, düzlük; gezi, gezici, gezgin, gezinti* sözcükleri ise, anlamlı bir kök ya da gövde ile anlamsız bir parçadan meydana gelmişlerdir.

Bir kök ya da gövdeden eklerle yeni bir sözcük yapmaya **Türetme**, türetme yolu ile elde edilen sözcüklere de **Türemiş Sözcük** adı verilir. Şu halde, yukarıdaki sözcüklerin hepsi, birer türemiş sözcüktür.

Ek'ler, kök ya da gövdelerin sonuna getirilerek onlardan yeni sözcükler türeten parçalardır. Hiçbir anlamları yoktur. Sözcük türeten eklerle **Yapım Eki** diyoruz. Bu duruma göre, aşağıdaki (-) işaretlerinden sonra gelen parçalar birer yapım ekidir:

göz-lük, gözlük-çü, gözlükçü-lük

düz-ce, düz-gün, düzgün-lük

gez-i, gezi-ci, gez-gin, gez-inti

Ekle kaynaşmış sözcüklere **Gövde** denir. Yani gövde niteliğindeki bütün sözcükler türemiş sözcüktür. Bu bakımdan, örnek verilen sözcükler hem birer gövdedir, hem de türemiş sözcüktür.

Bir köke birden artık ek getirilebilir: *göz-lük-çü-lük*'te olduğu gibi. Böylece *göz* sözcüğü, ardı ardına üç ek almış oluyor. *Göz* sözcüğünden türemiş üç sözcüğün herbiri de birer gövdedir: *gözlük, gözlükçü, gözlükçülük*.

Gövde'yi şöyle tanımlayabiliriz:

Gövde = Kök + ek

Bir de sözcük türetmeyen parçalar vardır: *ev-de, çocuk-lar, dağ-ın tepe-si, gel-di, oku-yor-um* örneklerinde geçen *-de, -lar, -ın, -i, -di, -yor, -um* parçaları bu soydandır. Bunlara **Takı** denir. Takılar, sonuna geldikleri sözcükleri cümle içindeki yerlerine ve görevlerine göre biçimlendirirler. Takıları yerinde kullanmazsak ya cümlenin anlamı bozulur, ya maksadımızı anlatmayan bir cümle kurmuş oluruz, ya da aykırı düzende bir cümle meydana getiririz.

Evden geldiğimizi anlatmak için:

Ev geliyorum.

dersek, cümlede bir düşüklük olduğu hemen anlaşılır.

Birkaç çocuğun oynadığını bildirmek için:

Çocuk oynuyor.

dersek, gerçek durumu anlatmayan bir cümle kurmuş oluruz.

Bahçeyi suladım. yerine,

Bahçeye suladım.

dersek, Türkçe'ye aykırı düzende bir cümle meydana gelir.

Takılar, işte bu aykırılıkları giderir, cümleyi düzgün biçime sokar.

Takıları beş çeşide ayırabiliriz:

1. İsimlere ve isim soyundan sözcüklere gelen hal takıları:

-e, -de, -den, -i.

el-e, el-de, el-den, el-i.

Yeşil-e, yeşil-de, yeşil-den, yeşil-i.

Biz-e, biz-de, biz-den, biz-i.

2. Çoğul takısı: *-ler.*

El-ler, yeşil-ler, biz-ler.

3. Fiillere gelen kip ve zaman takıları:

Bil-di, bil-ecek, bil-meli, bil-se...

4. Fiillere gelen şahıs takıları:

Bildi-m, bilecek-sin, bildi-k, bilse-niz...

5. Takı işini gören edatlar: *ile, ise...*

Ahmet-le, bizim-se.

B. Yapım Ekleriyle Yeni Sözcükler Türetme

Sözcük yapma işi, gelişigüzel olmaz. Dilbilgisinin ortaya koyduğu belli birtakım kurallara uyularak yeni sözcükler türetilir.

Sözcük türetebilmek için, ilkin ekleri, sonra da hangi eklerin, hangi köklerden ne çeşit sözcük türettiğini bilmemiz gerektir. Yapım ekleri sözcük türetir ama, bir ek her çeşit sözcüğe gelmez. Örneğin isimlerden isim ya da fiil türeten eklerle, fiillerden isim ya da fiil türeten ekler başka başkadır. İsimlere gelen ekleri fiillere, fiillere gelen ekleri isimlere getirirsek yanlış bir yol tutmuş oluruz.

İşte bunun için, aşağıda, sözcük türeten başlıca yapım eklerini ve bunlarla türetilen sözcüklerle sözcük çeşitlerini genel çizgileriyle tanıtmaya çalışacağız.

1. İsimlerden, sıfatlardan, Yansımalarından isim ve sıfat

türeten ekler :

-lik eki

a) İsimlerden isim türetir.

Yer ismi: *çiçek-lik, çayır-lık, odun-lik, kömür-lük.*

Alet ismi: *diz-lik, baş-lık, göz-lük, tuz-luk.*

Mâna ismi: *öğrenci-lik, anne-lik, baba-lik, dost-luk.*

b) İsimlerden sıfat türetir: *bayram-lık (elbise), kış-lık (palto), boru-luk (saç), güz-lük (ekin).*

c) Sıfatlardan isim türetir: *iyi-lik, kalın-lık, doğru-luk, büyük-lük.*

-lik eki, ses uyumuna göre dört biçime girer: -lik, -lık, -luk,

-lük.

-daş eki

İsimlerden isim türetir: *arka-daş, yurt-taş, din-daş, gönül-deş.*

Not: Bu ek, sonu sert sessizle biten sözcüklere gelirse, ekin başındaki **d** harfi sertleşerek **t** olur.

Ses uyumuna göre de *-deş, -daş* biçimlerine girer.

-ce eki

a) Ulus adlarından o ulusun dilinin adını türetir: *Türk-çe, İngiliz-ce, Alman-ca, Fransız-ca.*

b) İsimlerle sıfatlardan isim türetir: *kara-ca* (geyik cinsinden bir hayvan), *kaplı-ca, bilme-ce, bulma-ca.*

c) İsimlerden sıfat türetir: *kesme-ce* (karpuz), *düzme-ce* (iş), *varma-ca* (oyun).

ç) İsimlerle sıfatlardan zarf türetir: *insan-ca, kardeş-çe, deli-ce, çılgın-ca.*

d) Zamirlerle çoğul isimlerden "-e göre" anlamı veren sözcükler türetir: *ben-ce* (bana göre), *siz-ce* (size göre), *insanlar-ca* (insanlara göre), *Türkler-ce* (Türkler'e göre).

e) Çoğul takısı almış sayı sıfatlarından, çokluk anlamı veren sıfatlar türetir: *yüzler-ce, binler-ce, on binler-ce, yüz binler-ce.*

Not: Bu ek, sonu sert sessizle biten sözcüklere gelirse, ekin başındaki **c** harfi sertleşerek **ç** olur.

Sesli uyumuna göre de *-ce, -ca* biçimlerine girer.

-cik eki

a) İsimlerle sıfatlardan isim türetir: *gelin-cik, kızıl-cık, badem-cik, tatar-cık.*

b) İsimlerden, küçültme anlamı taşıyan sıfatlar türetir: *ev-cik, oda-cık, kutu-cuk, göz-cük.*

Not: Bu ek, sonu sert sessizle biten sözcüklere gelirse, ekin başındaki **c** harfi sertleşerek **ç** olur.

Sesli uyumuna göre de *-cik, -cık, -cuk, -cük* biçimlerine girer.

Sonu **k** ile biten sözcüklere gelirse, **k** düşer: *şabu(k)-cak, ufa(k)-cık, büyü (k)-cek, alça (k)-cık.*

-cik eki, *-cek* (-cak) ve *-ceğiz* (-cağız) biçimlerinde de kullanılır: *yavru-cak, kuzu-cak, kadın-cağız, adam-cağız.*

-ci eki

İsimlerden isim ve sıfat türetir.

Meslek adı: *demir-ci, fırın-cı, odun-cu, sürü-cü.*

Bir sanat ya da bilimle uğraşan: *dil-ci, coğrafya-cı, tarih-çi, edebiyat-çı.*

Bir ülküye bağlı olan: *cumhuriyet-çi, halk-çı, ulus-çu, Türk-çü.*

Bir huy ya da tutum belli eder: *ezber-ci, yalan-cı, paha-cı, gürlütü-cü, inat-çı, şaka-cı, alay-cı, kavga-cı.*

Çeşitli anlamlarda: *kira-cı, ara-cı, göz-cü, ön-cü, dâva-cı, şikâyet-çi, yol-cu.*

Not: Bu ek, sonu sert sessizle biten sözcüklere gelirse, ekin başındaki **c** harfi sertleşerek **ç** olur.

Sesli uyumuna göre de *-ci, -cı, -cu, -cü* biçimlerine girer.

-cil eki

a) İsimden isim türetir: *taştan-cıl, balık-çıl, et-çil* (etle geçinen), *ot-çul* (otla geçinen).

b) İsimlerden sıfat türetir: *adam-cıl, ev-cil, ölüm-cül.*

c) Sıfatlardan sıfat türetir: *ak-çıl, kır-çıl, gök-çül* (yeşile çalan).

Not: Bu ek, sonu sert sessizle biten sözcüklere gelirse, ekin başındaki **c** harfi sertleşerek **ç** olur.

Sesli uyumuna göre de *-cil, -cıl, -cul, -cül* biçimlerine girer.

-li eki

a) İsimlerden isim türetir.

Bir yerle (köy, şehir, kasaba, ülke...) bağlantıyı gösteren: *İzmir-li, Adana-lı, Bayburt-lu, köy-lü, Asya-lı.*

Bir ulus, kavim, soyla bağlantıyı gösteren: *Osman-lı, -lhan-lı, Selçuk-lu, Kureys-li.*

Bir zümre ile bağlantısı olan: *Fenerbahçe-li, Galatasaray-lı.*

Türlü anlamda: *nişan-lı, söz-lü, gönül-lü.*

b) İsimlerden sıfat türetir: *kireç-li, yaprak-lı, kum-lu, üzüntü-lü.*

c) Sayı adlarından sıfat türetir: *bir-li, iki-li, altı-lı, on-lu.*

Bu sözcükler yapılış bakımından sıfat iseler de, gerçekte isim olarak kullanılırlar.

ç) Sıfatlardan sıfat türetir: *mavi-li, ak-lı, kırmızı-lı, mor-lu.*

Not: Bu ek, sesli uyumuna göre *-li, -lı, -lu, -lü* biçimlerine girer.

-siz eki

İsimlerden sıfat türetir: *şeker-siz, ağaç-sız, tuz-suz, görgü-süz.*

Not: Bu ek, sesli uyumuna göre *-siz, -süz, -suz, -süz* biçimlerine girer.

-men eki

a) İsimlerden isim türetir: *Türk-men, köle-men, dil-men, göç-men.*

b) Sıfatlardan isim türetir: *Ak-man, Dik-men, Kara-man.*

c) Sıfatlardan sıfat türetir: *koca-man, şiş-man.*

Not: Bu ek, sesli uyumuna göre *-men, -man* biçimlerine girer.

(in)de eki

İsimlerden sıfat türetir: *söz-de* (bir iş), *yer-inde* (bir söz) *yol-unda* (bir tutum).

Not: Bu ek, aslında bir çekim ekidir. Fakat, yukarıdaki örneklerde görüldüğü gibi, yapım eki işini de görmektedir.

Sesli uyumuna göre *-(in)de, -(ın)da, -(un)da, -(ün)de* biçimlerine girer.

-den eki

İsimlerden sıfat türetir: *can-dan* (arkadaş), *su-dan* (cevap), *top-tan* (satış), *yürek-ten* (dost).

-den eki de aslında bir çekim ekidir. Fakat, yukarıdaki örneklerde görüldüğü gibi, yapım eki işini de görmektedir.

Sert sessizle biten sözcüklere gelirse, ekin başındaki **d** harfi sertleşerek **t** olur.

Sesli uyumuna göre de *-den, -dan* biçimlerine girer.

-ki eki

Yalın haldeki ya da *-de* halindeki isimlerden sıfat türetir: *gece-ki, yarın-ki, tarlada-ki, evde-ki.*

Not: Bu ek, büyük sesli uyumu kuralına uymaz. Kalın sesli sözcüklere gelse bile, ince sesli olarak kalır: *ormanda-ki.*

-ti eki

Yansımalarından (yani bir nesnenin çıkardığı sese benzer seslerle yapılan sözcüklerden) o yansımanın adı olan isimler türetir: *inil-ti, patır-tı, horul-tu, gürül-tü.*

Not: Bu ek, sesli uyumuna göre *-ti, -tı, -tu, -tü* biçimlerine girer.

2. Fiillerden isim ve sıfat türeten ekler :

-me eki

a) Fiillerden isim türetir: *al-ma, aç-ma, sür-me, böl-me.*

b) Fiillerden sıfat türetir: *yar-ma* (şeftali), *tak-ma* (bacak), *kabart-ma* (resim), *as-ma* (köprü).

Not: Bu ek, sesli uyumuna göre *-me, -ma* biçimlerine girer.

-mek eki

Fiillerden, o fiillerin adı olan isimler türetir: *anla-mak, başla-mak, dinle-mek, söyle-mek.*

Not: Bu ek, sesli uyumuna göre *-mek, -mak* biçimlerine girer.

-iş eki

Fiillerden isim türetir: *al-ış, bil-iş, otur-uş, görün-üş.*

(i)nti eki

Fiillerden isim türetir: *çık-ıntı, kur-untu, çök-üntü.*

Not: Bu ek, sesli ile biten sözcüklere gelince ekin başındaki **i** sesi düşer: *salla-ntı, çalka-ntı.*

-ti eki

a) Sonu **r** ile biten fiillere gelerek isim türetir: *karar-tı, belir-ti, yeşer-ti, böğür-tü.*

Not: Bu ek, ses uyumuna göre *-ti, -tı, -tu, -tü* biçimlerine girer.

-gi eki

Fiillerden isim türetir: *sil-gi, çal-gı, duy-gu, gör-gü, biç-ki, as-ki.*

Not: Bu ek, sert sessizle biten fiillere gelirse, ekin başındaki **g** harfi sertleşerek **k** olur.

-(i)m eki

a) Fiillerden isim türetir: *biç-im, bak-ım, tut-um, öl-üm.*

b) Sıfat görevinde kullanılan isimler türetir: *iç-im, at-ım, yud(t)-um*.

Not: Bu ek, sesli ile biten fiillere gelirse, ekin başındaki **i** sesi düşer.

-(e)k

a) Fiillerden isim türetir.

Yer isimleri: *dur-ak, yala-k, döşe-k*.

Alet isimleri: *tara-k, kapa-k, ölç-ek, ele-k*.

Mâna isimleri: *iste-k, dile-k*.

b) Fiillerden sıfat türetir: *kork-ak, aksa-k, ürk-ek, yed-ek*.

Not: Bu ek, sesli ile biten fiillere gelirse ekin başındaki **e** sesi düşer.

Sesli uyumuna göre de *-(e)k, -(a)k* biçimlerine girer.

-i eki

a) Fiillerden isim türetir: *diz-i, yap-ı, dol-u, ört-ü*.

b) Fiillerden sıfat türetir: *sık-ı, yar-ı, dol-u, öl-ü*.

Bu ek, ses uyumuna göre *-i, -ı, -u, -ü* biçimlerine girer.

-(in)ç eki

a) Fiillerden isim türetir: *usan-ç, güven-ç, bil-inç, bas-ınç*.

b) Fiillerden sıfat türetir: *kıskan-ç, iğren-ç, kork-unç, gül-ünç*.

Not: Bu ek, ses uyumuna göre *-(in)ç, -(ın)ç, -(un)ç, -(ün)ç* biçimlerine girer.

-geç eki

a) Fiillerden isim türetir: *kıs-kaç, yüz-geç, süz-geç*.

b) Fiillerden sıfat türetir: *utan-gaç, üşen-geç* (çok üşenen).

Not: Bu ek, sonu sert sessizle biten fiillere gelirse, ekin başındaki **g** sertleşerek **k** olur.

Sesli uyumuna göre de *-geç, -gaç* biçimlerine girer.

-giç eki

a) Fiillerden isim türetir: *başlan-giç, dal-giç*.

b) Fiillerden sıfat türetir: *bil-giç*.

Not: Bu ek, sonu sert sessizle biten fiillere gelirse, ekin başındaki **g** harfi sertleşerek **k** olur.

Sesli uyumuna göre de *-giç, -gıç, -guç, -güç* biçimlerine girer.

-(i)n eki

Fiilden isim türetir: *bas-ın, ak-ın, ek-ın, tüt-ün*.

Not: Bu ek, ses uyumuna göre *-(i)n, -(ı)n, -(u)n, -(ü)n* biçimlerine girer.

-(i)t eki

Fiillerden isim türetir: *an-ıt, geç-ıt, taşı-t, um-ut*.

Not: Bu ek, isimlere de gelerek sıfat türetir: *yaş-ıt, karşı-t, eş-ıt*.

Sesli uyumuna göre *-(i)t, -(ı)t, -(u)t, -(ü)t* biçimlerine girer.

-men eki

Fiillerden isim türetir: *ayırt-man, say-man, öğret-men, eğit-men*.

Not: Bu ek, sesli uyumuna göre *-men, -man* biçimlerine girer.

(i)k eki

Fiillerden sıfat türetir: *kes-ik, bas-ık, soğu-k, sök-ük*.

Not: Bu ekle türemiş sıfatlardan bir kısmı isimleşmiştir: *kat-ık, sar-ık, sol-uk, üfür-ük*.

Sesli uyumuna göre: *-(i)k, -(ı)k, -(u)k, -(ü)k* biçimlerine girer.

-gin eki

a) Fiillerden isim türetir: *diz-gin, bas-kın, vur-gun, süz-gün*.

b) Fiillerden sıfat türetir: *bez-gin, taş-kın, sol-gun, süz-gün*.

Not: Bu ek, sert sessizle biten fiillere gelirse ekin başındaki **g** harfi sertleşerek **k** olur.

Sesli uyumuna göre de *-gin, -gın, -gun, -gün* biçimlerine girer.

-gen eki

a) Fiillerden isim türetir: *yel-ken* (*yelmek* kökünden. *yelmek* = uçup koşmak), *ısırgan* (bir bitki), *kes-ken* (bir fare türü).

b) Fiillerden sıfat türetir: *er-gen, doğuş-ken, çalış-kan, atıl-gan*.

Not: Bu ek, sonu sert sessizle biten fiillere gelirse, ekin başındaki **g** harfi sertleşerek **k** olur.

Sesli uyumuna göre de *-gin, -gın, -gun, -gün* biçimlerine girer.

-ici eki

Fiillerden sıfat türetir: *kes-ici, yurt-ıcı, boz-ucu, üz-ücü*.

Not: Bu ekle türemiş sıfatlardan bir kısmı isimleşmiştir:
dinle-y-ici, yaz-ıcı, koş-ucu, gör-ücü.

Sesli uyumuna göre de *-ici, -ıcı, -ucu, -ücü* biçimlerine girer.
-en eki

Fiillerden sıfat türetir: *bil-en, gör-en, al-an, kal-an.*

Not: Bu ekle türemiş sıfatlardan bir kısmı isimleşmiştir:
düz-en, döv-en (ekinleri dövmek için kullanılan aygıt),
kır-an (salgın hastalık).

Sesli uyumuna göre *-en, -an*, biçimlerine girer.

-miş eki

Fiillerden sıfat türetir: *piş-miş, sarar-muş, otur-muş, sürül-müş.*

Not: Bu ekle türemiş sıfatlardan bir kısmı isimleşmiştir:
geç-miş (geçmiş zamanın adı), *oku-muş yaz-muş-lar, alış-*
muş kudur-muş-tan beterdir (ata sözü).

Sesli uyumuna göre *-miş, -muş, -muş, -müş* biçimlerine girer.

-(e, i)r eki

a) Fiillerden isim türetir: *gel-ir* (kazanç anlamına), *gid(t)-er*
(harcama anlamına), *kes-er* (alet), *çık-ar* (menfaat).

b) Fiillerden sıfat türetir: *çal-ar* (saat), *tüt-er* (baca), *bil-ir*
(kişi), *yan-ar* (dağ).

Not: Bu ek, sessizle biten fiillere *-e* ya da *-i* seslerinden biriyle bağlanır.

Sesli uyumuna göre de *-(e)r, -(a)r, -(i)r, -(ı)r, -(u)r, -(ü)r* biçimlerine girer.

-mez eki

Fiillerden sıfat türetir: *aşıl-maz* (dağ), *bükül-mez* (kol), *alın-maz*
(kale), *gör-mez* (göz).

Not: Bu ek, sesli uyumuna göre *-maz, -maz* biçimlerine girer.

-ecek eki

Fiillerden sıfat türetir: *hak-acak* (adam), *çal-acak* (kapı),
gör-ecek (göz), *sül-ecek* (yer).

Not: Bu ekle türemiş sıfatlardan bir kısmı isimleşmiştir:
gel-ecek (istikbal anlamına), *giy-ecek* (giyilecek şey anla-

mina), *yi-y-ecek* (yenecek şey anlamına), *iç-ecek* (içilecek şey anlamına).

Sesli uyumuna göre *-ecek, -acak* biçimlerine girer.

-dik eki

Fiillerden isim türetir: *bil-dik* (bildiğimiz adam anlamına),
tanı-dık (tanıdığımız adam anlamına).

Not: Bu ekin olumsuzu olan *-medik*, daha çok kullanılır ve sıfat türetir: *işit-medik* (söz), *görüş-medik* (insan), *çal-madık* (kapı), *ara-madık* (yer).

Her iki ek, iyelik takıları almış biçimleriyle de kullanılır: *bildiği-m* (şey), *verdükler-i* (haber), *yaptığı-nız* (yanlış), *bulduğu-m* (kalem), *kaçırmadığı-nız* (fırsat), *görmediği-niz* (şehir).

-dik eki, sert sessizle biten fiillere gelirse, ekin başındaki **d** harfi sertleşerek **t** olur.

-dik eki, ses uyumuna göre *-dik, -dik, -duk, -dik* biçimlerine; *-medik* eki de *-medik, -madık* biçimlerine girer.

-(i)li eki

Fiillerden sıfat türetir: *dik-ili, yeter-li, kapa-lı, kur-ulu, ört-ülü.*

Not: Bu ek, sesli uyumuna göre *-li, -li, -lu, -lü* biçimlerine girer.

3. İsimlerden, sıfatlardan, yansımalarından fiil türeten ekler :

-le eki

a) İsimlerden fiil türetir: *ses-le-mek, kilit-le-mek, bay-la-mak, su-la-mak.*

b) Sıfatlardan fiil türetir: *incir-le-mek, hafif-le-mek, kara-le-mak, kırk-le-mak.*

c) Yansımalarından fiil türetir: *in-le-mek, gü-le-mek, pa-la-mak, maz-le-mak.*

Not: Bu ek, sesli uyumuna göre *-le, -le* biçimlerine girer.

-(e)l eki

Sıfatlardan fiil türetir: *düz-el-mek, çiri-l-mak, az-el-mak, kısı-l-mak.*

Not: Bu ek, **k** ile biten birden artık heceli sıfatlara gelince,

sözcüğün sonundaki **k** düşer: *alça(k)-l-mak, ekşi(k)-l-mek.*

-er eki

Sıfatlardan fiil türetir: *mor-ar-mak, boz-ar-mak, göğ-er-mek, yeş-er-mek* (yeşil'den).

Bu ek, sesli uyumuna göre *-er, -ar* biçimlerine girer.

-de eki

l ve **r** ile biten yansımalarından fiil türetir: *gürül-de-mek, fısılda-mak, cıvılda-mak, şırılda-mak, takırda-mak, şıkırda-mak, tıngırda-mak, zıngırda-mak.*

Not: Bu ek, sesli uyumuna göre *-de, -da* biçimlerine girer.

-kir eki

Yansımalarından fiil türetir: *hay-kır-mak, huç-kır-mak, tü-kür-mek, püs-kür-mek.*

Not: Bu ek, ses uyumuna göre *-kir, -kır, -kur, -kür* biçimlerine girer.

-ir eki

Yansımalarından fiil türetir: *bağ-ır-mak, çağ-ır-mak, geç-ir-mek, kud-ur-mak, üf-ür-mek.*

Not: Bu ek, sesli uyumuna göre *-ir, -ır, -ur, -ür* biçimlerine girer.

4. Fiillerden fiil türeten ekler :

Fiillerden fiil türeten ekler iki çeşittir. Bir kısım ekler, fiili anlamında değişiklik yapmaz, oluş biçimini değiştirir. Bunlara **Çatı Ekleri** denir.

Bir kısım ekler ise, fiilin anlamında değişiklik yapar.

Çatı Ekleri

a) Edilgenlik (yapılma hali) ekleri.

-(i)l eki

kes-il-mek, yap-ıl-mak, sor-ul-mak, -dök-ül-mek.

Not: Bu ek, sesli uyumuna göre *-il, -ıl, -ul, -ül* biçimlerine girer.

-(i)n eki

bil-in-mek, al-ın-mak, bul-un-mak, gül-ün-mek.

Not: Bu ek, sesli uyumuna göre *-in, -ın, -un, -ün* biçimlerine girer.

b) Dönüştürme (eylemin etkisinin, eylemi yapana dönüşünü bildirme) eki.

-(i)n eki

süsle-n-mek, tara-n-mak, öv-ün-mek, döv-ün-mek.

Not: Bu ek, sesli uyumuna göre *-(i)n, -(ı)n, -(u)n, -(ü)n* biçimlerine girer.

c) İşteşlik (eylemin karşılıklı yapıldığını bildirme) eki.

-(i)ş eki

sev-iş-mek, tanı-ş-mak, uç-uş-mak, öt-üş-mek.

Not: Bu ek, sesli uyumuna göre *-(i)ş, -(ı)ş, -(u)ş, -(ü)ş* biçimlerine girer.

ç) Oldurganlık ve ettirgenlik (yaptırma) ekleri.

-dir eki

yaz-dır-mak, gez-dir-mek, bul-dur-mak, küs-tür-mek.

Not: Bu ek, sert sessizle biten fiillere gelirse ekin başındaki **d** harfi sertleşerek **t** olur.

-(i)t eki

azal-t-mak, eri-t-mek, doğrul-t-mak, büyü-t-mek.

Not: Bu ek, sesli uyumuna göre *-(i)t, -(ı)t, -(u)t, -(ü)t* biçimlerine girer.

-ir eki

geç-ir-mek, kaç-ır-mak, uç-ur-mak, düş-ür-mek.

Not: Bu ek, sesli uyumuna göre *-ir, -ır, -ur, -ür* biçimlerine girer.

Fiillerin anlamında değişiklik yapan ekler.

-e eki

tık-a-mak.

-ele eki

eş-ele-mek, silk-ele-mek, kov-ala-mak, şaş-ala-mak.

-(e, i)kle eki

did(t)-ikle-mek, tart-akla-mak, sür-ükle-mek.

-(i)ştir eki

serp-iştir-mek, ara-ştır-mak, ver-iştir-mek.

IV

BİLEŞTİRME

A. Bileşme Olayı

Dilimize yeni sözcükler kazandırmanın ikinci yolu da **Bileştirme**'dir.

Şu sözcüklere bakalım:

serçeparmak, hammeli, dedikodu, anneanne, Akdeniz, Çankaya.

Bu sözcüklerin yapısını incelersek, herbirinin iki ayrı sözcükten meydana geldiğini görürüz:

serçeparmak : serçe-parmak, hammeli : hanım-eli, dedikodu : dedi-kodu, anneanne : anne-anne, Akdeniz : Ak-deniz, Çankaya : Çan-kaya.

Bunlar, bileştirme yoluyla elde edilmiş bileşik sözcüklerdir. Bileşik sözcüklerin özelliği şudur: Bileşik bir sözcükte, kendini meydana getiren sözcüklerden ya biri ya da ikisi sözlük anlamlarını yitirmiştir. Böylece, iki ya da ikiden çok sözcük, yeni bir anlam verecek biçimde birleşmiş ve kaynaşmış olur.

Örneğin *serçeparmak* sözcüğünde *serçe* sözcüğü asıl anlamını yitirmiştir. Çünkü *serçeparmak*, "serçe gibi parmak" ya da "serçenin parmağı" anlamına gelmez. Elimizdeki parmaklardan en küçükünün adıdır.

Hammeli, "bayan eli" değil, bir çiçeğin adıdır. Burada her iki sözcük de sözlük anlamlarından uzaklaşmıştır.

Dedikodu sözcüğü de böyledir; "dedi" ve "kodu" sözcüklerinin anlamlarıyla bir ilgisi yoktur.

Anneanne bileşiminde ise, her iki sözcük de anlamlarını tam olarak yitirmemiştir. Fakat, *anneanne* derken, bunu özel bir anlamda kullanır, nise demek isteriz.

Akdeniz, "beyaz deniz" anlamına gelmez; bir denizin özel adıdır. Burada "Ak" sıfatı sözlük anlamını yitirmiştir.

Çankaya, Ankara'da bir semtin adıdır. Öyle ise *çan* ve *kaya* sözcükleriyle anlam yönünden bir ilişkisi yoktur.

Demek ki bir sözcüğün bileşik sayılması için:

a) Kendisini oluşturan sözcüklerden en az biri, sözlük anlamını yitirmiş olmalıdır.

b) Bileşik-sözcük, kendisini oluşturan sözcüklerin anlamlarından ayrı bir anlama gelmelidir.

Dilimizde bileşik sözcüklerin sayısı çoktur. Ayrıca, yeni kavramları karşılamak için de bileştirme yönteminden yararlanılmaktadır.

Bileştirme yöntemiyle elde edilen sözcükler, söz bölüklerinden birine girer (isim, sıfat, fiil...). Bileşime giren öğeler de çeşitli söz bölüklerinden biridir (isim, sıfat, fiil...). Aşağıda bunların örnekleri görülecektir.

Bileşik sözcükler, bitişik yazılır. Ancak, tam kaynaşmamış durumda olan bir kısım bileşik sözcükler, bu kuralın dışında kalarak ayrı ayazılır: *yayın balığı, tel kadayıf* gibi. Tereddüde düşüldüğü zaman, *İmlâ Kılavuzu* ya da *Türkçe Sözlük*'e başvurulmalıdır.

B. Bileşik Sözcükler

Bileşik sözcükler, çeşitli söz bölüklerinden biri niteliğindedir. Biz burada, bileşik isimlerle bileşik sıfatları tanıtacağız.

1. Bileşik isimler :

Bileşik isimler, yapıları bakımından türlü biçimdedir.

a) İki yalın isimden: *demirkazık* (Kutup yıldızı), *sütlüme, külhanbey, Hasankale, Topkapı.*

b) Belirtisiz isim tamlaması biçiminde: *semizotu, ayakbaşı, havagazi, Rumeli.*

c) Sıfat tamlaması biçiminde: *akciğer, karayel, büyükbaba, sonbahar, Karadeniz, Bingöl.*

ç) Yalın ya da hal takısı almış bir isimle bir çekimli fiilden: *kuşkonmaz, Tanrıverdi, külbaşı, serdengeçti.*

d) Yalın ya da hal takısı almış bir isimle bir fiil türevinden: *Tozkoparan* (semt), *Yerebatan* (semt), *Palandöken* (dağ), *dalgakıran*, *günebakan*.

e) İki çekimli fiilden: *kaptıkaçtı*, *dedikodu*, *çakaralmaz*, *Sormagir* (semt).

2. Bileşik Sıfatlar :

Bileşik sıfatlar da, bileşik isimler gibi, yapıları bakımından türlü biçimdedir.

a) İki yalın isimden: *cancığer*, *cingöz*, *tepegöz*, *baltabaş*.

b) Sıfat tamlaması biçiminde: *boşboğaz*, *açıkgöz*, *pisboğaz*, *düztaban*.

c) Bir isim ya da yansıma ile bir çekimli fiilden: *karyağdı* (kumaş), *sinekkaydı*, *şıpsevdi*, *çitkırıldım*.

ç) İki çekimli fiilden: *vurdumduymaz*.

d) Pekiştirme sıfatı biçiminde: *bembeyaz*, *sımsıkı*, *dopdolu*, *apaçık*.

e) İki ya da daha çok sözcükten yapılmış belgisiz sıfat biçiminde: *birkaç*, *birçok*, *hiçbir*, *herhangibir*.

Bunların dışında, yapılaşça kaynaşmamış olan ve ayrı yazılan sıfatlar vardır ki, bunları bileşik sıfat değil, sıfat grubu saymak gerekir: *kalın kalın*, *öbek öbek*, *güçlü kuvvetli*, *kalın kaşlı*, *saçı uzun*, *ayağına çabuk*...

İÇİNDEKİLER

	Sayfa
I. TÜRKÇE'NİN ZENGİNLİĞİ.....	5
II. SÖZCÜK YAPMA YOLLARI	7
III. TÜRETME	8
A. Türetme Olayı	8
B. Yapım Ekleriyle Yeni Sözcük Türetme	11
1. İsimlerden, sıfatlardan, yansımalarından isim ve sıfat türeten ekler	11
2. Fiillerden isim ve sıfat türeten ekler.....	15
3. İsimlerden, sıfatlardan, yansımalarından fiil türeten ekler....	19
4. Fiillerden fiil türeten ekler.	20
IV. BİLEŞTİRME	22
A. Bileşme Olayı	22
B. Bileşik Sözcükler	23
1. Bileşik İsimler	23
2. Bileşik Sıfatlar.	24